

ԱՐՑԱԽԻ, ՀԱՅՈՑ ԱՐԵՎԵԼԻՑ ԿՈՂՄԵՐԻ ԵՎ ՂԱՐԱՔԱՂԻ
ՏԱՐԱԾՔԻ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՋԸ*

Պատմ. գիտ. դոկտոր Բ. Հ. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

Սեն-Մարտենը, Լանգլուան և Քիպերթը, քննության առնելով Մեծ Հայքի պտղմեծության նկարագրությունը, հանգել են տրամաբանական այն եզրակացությանը, որ Օբառենեն⁴⁵ պետք է սրբագրել Դոգառենեն: Չնայած Կվադրատոսը և Ստեփանոս Բյուզանդացին Կուրի աշափնյակում Օտենեն-Ուտիքից զատ հիշատակում են Օբարենեն, իսկ վերջինս դրանցից բացի նաև Գոգարենեն⁴⁶, հիշյալ ուղղումը միանգամայն օրինաշարի է: Մենք հակված ենք կարծելու, որ Պտղմեծոսի երկում սկզբնապես եղել է Մ. Օռդոյանունը, սակայն դեռևս վաղնշական ժամանակներում այն գրիչների կողմից աղավաղվել և վերածվել է Մ. Օռդոյի, քանի որ Պտղմեծոսին հաջորդած հեղինակները իրենց աշխատություններում պահպանել են վերջին գրությունը: Ստեփանոս Բյուզանդացու կողմից Օբարենեն և Գոգարենեն ձևերի միաժամանակյա օգտագործումը արգասիք է մի կողմից Գոգարենեի, այսինքն Գուգարքի փաստական գոյության, մյուս կողմից Պտղմեծոսի երկի ազդեցության: Պտղմեծոսի «Աշխարհագրության» ձեռագրերը ունեն նաև Դոգարդոյ կամ Դոգարդոյ ընթերցումները, որոնք հավաստում են, որ տեղի է ունեցել «Դ» և «Տ» տառերի շփոթմունք, այսինքն երկրամասի անվանումը սկզբնապես եղել է Գոսարենեն կամ Գովսարենեն: Սա էլ իր հերթին կարող էր ծագել Գոգարենեից, եթե իհարկե Գովսարենեն Դոգարդոյ-ն չի աղերսվում անմիջականորեն Գուգար անվանման հետ և չի նշանակել Գուգարի երկիր: Համաձայն Պատմահոր, Գուգարը «որ յորդոցն Շարայի, ժառանգեաց զլեռն Մթին, որ է Կանգարք, և զկես մասին Զաւախաց, զԿողր, զՄոր, զՉոր, մինչև ցամուրն Հնարակերտ: Բայց զսէրութիւնն Աշոցայ, և զսեպհականութիւնն Տաշրաց կարգէ Վաղարշակ ի զաւակացն Գուգարայ Հայկազնոյ»⁴⁷: Նշված հաղորդման պատմաաշխարհագրական քննությունը ցույց է տալիս, որ Գուգարի տիրույթը, չնայած Մովսես Խորենացին Գուգարաց բղբշի մասին տեղեկությունը զատում է Գուգարի պատմությունից⁴⁸, համապատասխանում է Գոգարենեն աշխարհի և Գուգարաց բղբշխության տարածքին: Եվ Պատմահոր⁴⁹ և Ստրաբոնի⁵⁰ հաղորդմամբ Գուգարի տիրույթը կամ Գոգարենեն—Գուգարքը արևմուտքում տարածվում էր

* Սկիզբը տե՛ս «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1994, № 1—2:

⁴⁵ Հանդիպում են Մ. Օռդոյի և Մ. Օռդոյի տարբերություններ ևս:

⁴⁶ В. В. Латышев. Известия древних писателей о Скифии и Кавказе.—«Вестник древней истории», 1948, № 3, с. 330; Հ. Հյուրշման. Հին Հայոց տեղի անունները. Վիեննա, 1907, էջ 113:

⁴⁷ Մովսես Խորենացի, էջ 113:

⁴⁸ Նույն տեղում, էջ 114:

⁴⁹ Պատմահայրը հայտնում է, որ Գուգարի տիրույթների մեջ էր Զաւախքը, որի արևմտյան սահմանը ըստ «Աշխարհացոյցի» անցնում էր Կուր գետով (Աշխարհացոյց Մովսեսի Խորենացու, էջ 28):

⁵⁰ Strabo, XI, 14, 5 «...Խորդենեն և Գոգարենեն, որ Կուրի մյուս կողմն է»:

մինչև Կուր դետը, որը և սահմանաբաժան էր Կատարզա—Կաղարջքի և Գոգարենի—Գուգարքի միջև:

Պտղոմեոսյան Մեծ Հայքի նկարագրությամբ Գոգարենի—Օբարենիին արևելքից սահմանակցել է Չադրի աշխարհը⁵¹ և արտաքնապես պարզվում է, որ պտղոմեոսյան Ուտենեն և աշխարհացույցյան Ուտիք աշխարհը տարածքապես համընկնում են, քանի որ հիշյալ Ուտենեն տարածվել է մինչև Նրասխ գետը⁵², Սակայն հիշյալ հաղորդման շարունակությունը ցույց է տալիս, որ այնուամենայնիվ Գոգարենի—Օբարենի և Ուտենենի միջև գտնվել է Սակասենեն, որը, ինչպես ցույց տվեց Ստրաբոնի երկի քննությունը, պետք է տարածվեր մինչև Տրտու (ներկայումս՝ Թարթառ) գետի ստորին հոսանքի հյուսիսակողմը:

Պտղոմեոսի «Աշխարհագրությունը» Արաքս գետի մոտ տեղադրում է Կոթուրի մարզը, որն իհարկե անվան առումով նույնանում է կամ Արցախ աշխարհի Կողթ կամ էլ Վասպուրականի Գողթն գավառին: Սակայն աշխարհագրական հերթականությամբ նման զուգադրումները բացառում է, որովհետև պտղոմեոսյան Կոթենեն տեղորոշվում է Ուտիք—Օտենի հարևանությամբ, Նրասխից հարավ ընկած շրջանում: Կոթենեն ձեռագրերում հայտնի է նաև Կոսիդի ընթերցմամբ, որը խոսում է նահանգանվան աղավաղված լինելու մասին: Անշուշտ, մեզ համար դժվար է պատշաճ բացատրություն գտնել, սակայն պարզ է, որ այս աղավաղված անունը ծագում է Կասպից - Կասպ անունից և աշխարհագրական տեսակետից էլ լիովին համընկնում է նրան:

Հստ պտղոմեոսյան նկարագրության վերոհիշյալ Կոթենեն=Կասպենից ներքև գտնվել է Տոծոսիդի-ն, որը նույնանում է Արցախի հետ: Այս նոր անվանումը, որ հայտնվում է Մեծ Հայքի վարչական բաժանման մեջ, պահպանվել է Պատմահոր երկում Մավդեք կամ Մավդեից իշխանություն անունով: Մովսես խորենացին գրում է. «Յետ սորա մեծ և անուանի և բազմաբիր զարեկից հիւսիսոյ կողմանն կարգէ կողմնակալութիւն՝ զայր անուանի և յամենայն գործ մտաւորութեան և հանճարոյ առաջին, զԱռան, առ մեծ գետովն, որ հատանէ զդաշտն մեծ, որ անուանի Կուր: Բայց զայս գիտեալ, զի զցեղս զայս մեծ և անուանի մոռացումն եղև մեզ յառաջնումն մատենին յիշատակել, զգունդն որ ի Սիսակայ, որ ժառանգեաց զդաշտն Աղուանից և զլեռնակողմն նորին դաշտի, ի գետոյն Նրասխայ մինչև ցամուրն որ ասի Հնարակերտ, և աշխարհն յանուն քաղցրութեան բարուց նորա անուանեցաւ Աղուանք. զի աղու ձայնէին գնաւ: Սիսակ սորա ծննդոց այս Առան անուանի և քաջ կարգեցաւ կողմնակալ բիրաւոր ի Պարթևէն Վաղարշակայ: Ի սորա զաւակաց ասեն սերեալ զազգն Ուտէացոց և Գարդմանացոց և Մաւդէացոց և Գարգարացոց իշխանութիւնսն»⁵³: Այս հաղորդման մեջ, որի պատմական արժեքը դժվար է գերազնահատել, կա այն շատ կարևոր իրողությունը, որ թվարկված իշխանությունները ստեղծվել են ավանդական Վաղարշակ թագավորի կողմից: Մեր խորին համոզմամբ, այս վկայության մեջ Վաղարշակը նույնանում է հայոց Տրդատ I թագավորի հետ, որի ժամանակ էլ ամենայն հավանականությամբ իրագործվել

⁵¹ Պտղոմեոսի «Աշխարհագրության» ձեռագրերում այս երկրամասը հանդիպում է նաև Չադրի, Մոտրի, Մոտրի, Դադրի, Դոտրի և Դադրի տարբերություններով (Claudii Ptolemaei Geographia, p. 938, not. 1):

⁵² Plinii Secundi C., Naturalis historiae, Vol. I—10, Cambridge, Mass.—London, 1950—1962 (Loeb Classical Library), VI, 16, 41, «Atropatene ab Armeniae Otene regione discreta Araxe (Ատրոպատենեն, որը հայաստանի Օտենեն (=Ուտիք) նահանգից բաժանվում է Արաքս գետով): Աշխարհացոյց Մովսեսի խորենացու, էջ 33; Կ. Պ. Пятканов. Армянская география VII века, с. 19—20.

⁵³ Մովսես խորենացի, էջ 113:

էր Մեծ Հայքի ըստ աշխարհների վարչական բաժանման համակարգի ըստեղծումը: Ուշագրավ է, որ խորենացու հիշատակած շորս իշխանություններից և ոչ մեկն անվանապես չի համընկնում հիշյալ տարածքում Ստրաբոնի երկում հանդիպող երկրամասերի հետ և միայն երկուսն են այդ առումով համապատասխանում Պտղոմեոսի հիշատակած նահանգներին՝ Ուտեացվոց և Մավդեացվոց իշխանությունները: Հասկանալի է, որ Պատմահոր և Պտղոմեոսի երկի տեղեկությունների համադրումը հնարավորություն է տալիս Սակասենե—Շակաշենը նույնացնելու Գարդմանացվոց իշխանության հետ, որին դեռ կանդրադառնանք, սակայն միաժամանակ պարզ է դառնում, որ մեզ հետաքրքրող տարածքում տեղ չի մնում այսպես կոչված Գարդարացվոց իշխանության համար, քանի որ Կուրի աջափնյա տափարակը զբաղեցնում են Օտենե—Ուտիքը և Սակասենե—Գարդմանացիքը, իսկ նախալեռնային և լեռնային շրջանները՝ Սոդուկենե—Մավդեացիքը: Այս հետաքրքիր պատմաաշխարհագրական իրողությունը բացառյալում է մի շատ կարևոր պատմական գաղտնիք, ինչը մեզ իրավունք է տալիս հայտարարելու, որ Պատմահոր երկը բերված հատվածում մեզ անաղարտ վիճակում չի հասնում:

Բնականաբար և տեղին հարց է ծագում, թե ինչպե՞ս է Մովսես խորենացու «Պատմութեան» մեջ հայտնվել Գարդարացվոց իշխանության անունը, երբ տարածքային առումով Կուրի և Նրասխի միջագետքում ազատ տարածքներ չեն մնում: Եվ արդյո՞ք այս կողմերում եղել է գարդարացիների բնակչություն ու իշխանություն, որ այնքան փողհարվում է մեր հարևան հանրապետության պատմագիտական շրջանների կողմից: Համենայնդեպս սա պատկանում է Հայոց Արևելից կողմերը աղվանական երկիր հռչակող պատմաբանների առավել կարևոր «փաստարկներին» թվին:

Պատմահոր հռչակավոր երկասիրությունը, որ հայ ժողովրդի ամբողջական պատմության ստեղծման մեզ հասած առաջին փորձն էր, հետագա դարերում դարձավ դասական երկ և հայ հեղինակները համընդհանուր պատմություն գրելիս հաճախ դիմում էին նրա հաղորդումներին ու հիշատակած փաստերին: Խորենացու գործը, ինչպես ցույց են տվել բանասիրական ուսումնասիրությունները, մեզ է հասել զգալի խմբագրումներով և փոփոխություններով, որոնք և կասկածի տակ են դրել խորենացու V դարի հեղինակ լինելը: Բնական է, որ զարգացած միջնադարի հայ գործիչները օգտվում էին «Պատմութիւն Հայոց»-ի անհամեմատ ավելի անաղարտ ձեռագրերից: Ուստի այն բոլոր տարբերությունները, որ նկատվում են խորենացու և ներքան հետևող հեղինակների երկերում հանդիպող միևնույն իրադարձությունների նկարագրություններում, մեծ կարևորություն են ներկայացնում անստիկ շրջանի և վաղ միջնադարի մի շարք իրողությունների բացահայտման և լուսաբանման համար:

Խորենացուց բերված հատվածի քննության համար մեծ կարևորություն են ներկայացնում Ասողիկի, Մովսես Կաղանկատվացու և Վարդան Արևելցու երկասիրությունները, որոնց մի զգալի մասը շարադրված է Պատմահոր «Պատմութիւն Հայոց»-ի հիման վրա: Այսպես, Ասողիկը, անդրադառնալով Մեծ Հայքի արևելյան կողմնակալությանը, գրել է. «Եւ արևելեան կողմնակալս բիւրաւորս՝ զերկուս ի ցեղից տանց նահապետութեանց, զՍիսականն և որ ի տանէն Կաղմեայ: Եւ յարևելեան ի հիւսիսոյ կողմանէն կարգէ կողմնակալ զԱռան առ Կուր գետով, որ հատանէ զդաշտն Աղուանից և զլեռնակողմն նորին դաշտի, ի գետոյն Նրասխայ մինչև ցամուրն Հունարակերտ. և աշխարհն յանուն նահապետին նոցա անուանեցան Աղուանք. զի աղու ձայնէին գնավասն քաղցրութեան բարուցն: Եւ ի սորա ծննդոց այս Առան անուանի և քաջ՝ կարգեցաւ բիւրաւոր կողմնակալ ի Վաղարշակայ: Ի սորա ծննդոց Կաղանկատվացան

ազգք Ուտէացւոց և Գարդմանացւոց և Մովղէացւոց և Գարգարացւոց»⁵⁴։ Մեծ Հայքի արևելյան կուսակալութեան խնդիրը հետաքրքրել է Մովսես Կաղանկատվացուն (Մովսես Դասխուրանցուն) իր քաղաքական հարցադրումներին տեսակետից, իսկ Պատմահոր նշված հաղորդումը ստացել է ներքոբերյալ տեսքը. «Ապա կարգեաց նոցա առաջնորդ և վերակացուս, յորոց զլիաւոր ոմն ի Սիսական տոհմէ Յարեթական ծննդոցն կարգի հրամանաւ Վաղարշակայ, Առան անուն, որ ժառանգեաց զդաշտս և զլեւինս Աղուանից՝ ի գետոյն Երասխայ մինչև ցամուրն Հնարակերտ։ Եւ աշխարհն յազազս քաղցրութեան բարուց նորա անուանեցաւ Աղուանք, զի աղու ձայնէին զնա վասն քաղցրութեան բարուցն։ Ի սորա՝ Առանայ ծննդոց, ասեն արք անուանիք և քաջք կարգեցան կողմնակալք բիրաւորք ի Պարթևէն Վաղարշակայ։ Եւ ի սորա զաւակէ, ասեն, սերեալ զազգս Ուտէացւոց, Գարդմանացւոց և Մաղիացւոց և Գարգարացւոց իշխանութեանց»⁵⁵։ Հիշյալ հարցին անդրադարձել է նաև Վարդան Արևելցին. «...և Աղուանիս ի թոռանցն Հայկայ զԱռան ոմն կողմնապետ արևելից հիսսիսոյ կացուցանէ, յորմէ սերեցան ազգն Ուտէացւոց և Գարդմանացւոց և Մոխացւոց»⁵⁶։ Տոհմերի ցուցակում, ինչպես տեսնում ենք, բացակայում է Գարգարացւոց իշխանությունը, սակայն հեղինակի վեներաբլիան հրատարակությունը և մի շարք ձեռագրեր ունեն հետևյալ պատկերը. «...ազգն Ուտէացւոց և Գարդմանացւոց և Գարգարացւոց և Մոխացւոց»⁵⁷։

Այն հանգամանքը, որ Վարդան Արևելցու երկում, համաձայն որոշ ձեռագրերի, Գարգարացւոց իշխանությունը բացակայում է, իսկ ըստ մյուսների՝ հայտնվում է ոչ Պատմահոր տված հերթականությամբ, ուսումնասիրողի առաջ բարձրացնում է խնդիրներ, որոնք ոչ միայն մեծ կարևորություն ունեն Մեծ Հայքի վարչական բաժանումների պատմության, այլև Աղվանից թագավորության քաղաքական պատմության ուսումնասիրության համար։

Մովղեքից առաջ Գարգարացւոց իշխանության հայտնվելը կասկածի տակ է առնում սկզբնական բնագրին նրա վերաբերելը։ Բանասիրական հրապարակ քննությունն անգամ ցույց է տալիս, որ Վարդան Արևելցու երկը իր հիշյալ փաստի մատուցմամբ պարտական է Պատմահորը, ուստի ոչ մի հիմնավոր շարժառիթ չկար, որպեսզի Վարդան Արևելցին փոխեր նշված չորս իշխանությունների թվարկման հաջորդականությունը՝ Հետևաբար, միակ տրամաբանական եզրակացությունն այն է, որ խախտումն արդյունք է ընդմիջարկման, ինչը կատարվել է բավական վաղ ժամանակներում։ Հավանաբար գրչներից մեկը լուսանցքում նշել է, որ Պատմահոր երկի համեմատությամբ պակասում է Գարգարացւոց իշխանությունը, իսկ հաջորդ գրիչը, որն ըստ երևույթին մեծ պատրաստություն չի ունեցել, այն կամայականորեն մոծել է բնագրի։ Ելնելով այս եզրահանգումներից, կարծում ենք, որ նախապատվությունը պետք է տալ Վարդան Արևելցու երկի այն ձեռագրերին, որտեղ Գարգարացւոց իշխանությունը պարզապես բացակայում է։ Սակայն այս մոտեցումն էլ իր հերթին ծնում է նոր հարցադրում, թե ինչու հեղինակը հարկ չի համարել հիշատակելու Գարգարացւոց իշխանությունը։ Արդյո՞ք դա պայմանավորված չի եղել մի իրողությամբ, ըստ որի վերջինս մեզ անհայտ պատճառով առանձնանում էր մնացած երեքից։ Արդյո՞ք Վարդան Արևելցին՝ իր տրամադրության տակ ունենալով Պատմա-

⁵⁴ Ստեփանոսի Տարօնեցւոյ Ասողկան Պատմութիւն տիեզերական. Ս. Պետերբուրգ, 1885, էջ 34—35։

⁵⁵ Մովսէս Կաղանկատուացի. Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, քննական բնագիրը և ներածությունը Վարազ Առաքելյանի. Երևան, 1983, I, 7։

⁵⁶ Մեծիկ Վարդանայ Բարձրբերդեցւոյ Պատմութիւն տիեզերական. Մոսկվա, 1861, էջ 45։

⁵⁷ Հաւաքումն Պատմութեան Վարդանայ վարդապետի լուսաբանեալ. Վենետիկ, 1853, էջ 30, Տճ՝ նաև Մեսրոպ Մաշտոցի անվ. Մատենադարանի ձեռ. № 1487, 1770 և 3074։

հոր երկասիրության առավել անաղարտ ձեռագիր, չի հանգել այն մտքին, որ Գարգարացվոց իշխանությունը չի սերվում Առանից, չի կապվում Հայաստանի հետ, հետևաբար և հարկ չի համարել այն հիշատակելու։ Այս բոլորովին նոր հայեցակետը, որ առաջին հայացքից կարծես հիմքեր չունի, ավելի է ամրապնդվում, երբ փորձում ենք համադրել վերը տրված մեջբերումները։

Պատմահոր «Պատմութեան» նշված հատվածի սկզբնական ընկալումն այնպիսին է, որ կարծես Ուտեացիները ցեղ են, իսկ Գարգարացիները, Մավդեացիները և Գարգարացիները իշխանություններ, այլ խոսքով, «ազգն Ուտեացւոց» արտահայտությունը խոսում է, ի տարբերություն մյուսների, Ուտեացիների էթնիկական առանձնահատկության մասին։ Սակայն այսօրինակ տեսակետը, որ տարիներ առաջ մեզ նույնիսկ առավել քան հավանական էր թվում, հիմնադրվել է, որովհետև V դարում հիշատակված գարգարները, որոնք, ի դեպ, բնակվում էին Կուրի ձախափնյակում և Մեսրոպ Մաշտոցի շնորհիվ գիր ստացան, առավել հիմքեր ունեին այդպիսի ցեղային առանձնահատկության կրող հանդիսանալու համար, քան Ուտեացիները, սակայն Պատմահայրը նրանց ներկայացնում է «իշխանութիւն» արտահայտությամբ։ Ասողիկի՝ Պատմահոր երկի գրեթե նույնական ազատ շարադրանքը մեզ է մատուցում մի հետաքրքիր անակնկալ։ Պարզվում է, որ ոչ միայն Ուտեացիները, այլև մյուսները «ազգ»-եր (ազգք) են, իսկ «իշխանութիւն» բառը հեղինակը ընդհանրապես չի հիշում։ Այս հանգամանքը իր հաստատումն է գտնում Մովսես Կաղանկատվացու աշխատության մեջ։ Համեմատենք Պատմահոր և նրա երկերի համապատասխան հատվածները։

Մովսես Խոբեհացի

«Ի սորա զաւակաց ասեն սերբալ զազգն Ուտեացւոց և Գարգմանացւոց և Մաւդեացւոց և Գարգարացւոց իշխանութիւնսն»։

Մովսես Կաղանկատվացի

«Եւ ի սորա զաւակէ, ասեն, սերբալ զազգս Ուտեացւոց, Գարգմանացւոց և Մաւդեացւոց և Գարգարացւոց իշխանութեանց»։

Թուցիկ համեմատությունն անգամ ցույց է տալիս, որ Մովսես Կաղանկատվացին պարզապես արտագրել է Պատմահոր երկից։ Կան որոշ տարբերություններ։ Այսպես, Խոբեհացու «Ի սորա զաւակաց»-ի դիմաց Հայոց Արևելից կողմերի պատմիչն ունի «Եւ ի սորա զաւակէ» արտահայտությունը, սակայն Պատմահոր երկի S և խմբի ձեռագրերը պահպանել են «Ի սորա զաւակէ» տարբերակը, որը և վկայում է այն մասին, որ Կաղանկատվացին օգտվել է հիշյալ խմբի մի որևէ ձեռագրից⁵⁸։ Հետևաբար, այս հատվածում տարբերություն չկա։ Հեղինակի ինքնուրույնության դրսևավորումը «և» շաղկապն է, որը իմաստային ոչ մի նրբերանգ չի հաղորդում հիշյալ տեղեկությունը։ Հետևաբար, Խոբեհացու «զազգն»-ի դիմաց «զազգքս»-ի և «իշխանութիւնսն»-ի դիմաց «իշխանութեանց»-ի առկայությունը, ինչպես նաև «Գարգմանացւոց»-ից առաջ «և» շաղկապի բացակայությունը խորհելու տեղիք են տալիս, թե ամբողջապես Պատմահորը հետևող հեղինակը ինչու է հեռանում իր աղբյուրից։ Մեր կարծիքով, որքան էլ տարօրինակ հնչի, այս տարբերությունները պատահական չեն և պայմանավորված են սկզբնաղբյուրին հարազատ մնալու միտումով, որը, սակայն, հետագայում ենթարկվել է փոփոխությունների։ Նախ և առաջ, դատելով Ասողիկի և Կաղանկատվացու տվյալներից, պետք է ենթադրել, որ Պատմահոր մոտ սկզբնապես եղել է ոչ թե «զազգն», այլ «զազգս», այսպես երկու հեղինակներն էլ «ազգ»-ը չէին օգտագործի հոգնակի թվով։ Կաղանկատվացու երկի «և Գարգարացւոց իշխանութեանց» արտահայտության մեջ «իշխանութիւն»

⁵⁸ Մովսես Խոբեհացի, էջ 113. «14 Տն զաւակէ [ըզգս զաւակէն]»։

բառի հոգնակի թվով հոլովածներ անուղղակիորեն վկայում է այն մասին, որ բնագրում ինչ-որ բան պակասում է: Մեր բանասիրական պրպառումները բերել են այն համոզման, որ խորենացու նախնական անաղարտ բնագրում եղել է թի կռվման է Գարգարացուց իշխանութեան» արտահայտությունը, որի «կողմանէ» բառը դեռևս շատ վաղ ժամանակներում ինչ-ինչ պատճառով արտագրության ժամանակ դուրս է մնացել շարադրանքից: Դրանից հետո որոշակիորեն քերականական տեսակետից կաղացող թի սորա զաւակէ, ասեն, սերեալ զազգս Ուտէացուց, Գարգարացուց և Մաւղէացուց ի Գարգարացուց իշխանութեան» արտահայտությունը պետք է ենթարկվեր սրբագրման, որովհետև ստացվում էր, որ առաջին երեքը մտել են վերջինի մեջ: Հետագա արտագրողները, որ գիտակցել են սրանց անհամարժեքությունը «Գարգարացուց»-ից առաջ դրված թի» նախդիրը դարձրել են «և», ու քանի որ այդ գեպքում «իշխանութեան» բառը չէր շաղկապվում շարադրանքին, որովհետև «զազգս»-ը դրված է հոգնակի թվով, այն դարձրել են «իշխանութեանց»: Ահա այս վիճակումն է եղել Պաւ-մահոր երկի հիշյալ հատվածը, երբ նրանից օգտվել է Մովսես Կաղանկատվացին: Սակայն նշված տողերում կա մի «աննշան» տարբերություն: Ի. Գարգարացուց» բառից առաջ բացակայում է «և» շաղկապը: Իհարժեք, դրա բացակայությունը կարելի է բացատրել Կաղանկատվացու անփութությամբ կամ էլ արտագրողների թույլ տված սխալով, սակայն, մեր կարծիքով, այն ևս բացակայել է Պատմահոր նախասկզբնական բնագրում: Երբ Ուտեացվոց, Գարգարացուց և Մաւղէացվոց «ազգերը» հակադրվում էին Գարգարացվոց իշխանությանը, ապա բնական է, որ «և» շաղկապը դրվեր միայն «Գարգարացուց»-ի և «Մաւղէացուց»-ի միջև, սակայն «կողմանէ» բառի կորստից հետո, երբ «ի» նախդիրը ևս «և»-ի վերածվեց, միանգամայն աններդաշնակ էր «և» շաղկապի բացակայությունը «Գարգարացուց»-ից առաջ, որը և պատճառ է դարձել, որ Պատմահոր երկի արտագրողներն այդտեղ մուծեն «և» շաղկապը: Սակայն Մովսես Կաղանկատվացին օգտվել է մի այնպիսի ձեռագրից, որտեղ այդ փոփոխությունը դեռևս չէր կատարվել և այդ պատճառով էլ չի արձանագրել «և» շաղկապի գոյությունը:

Դատելով բոլոր տվյալներից, ավելի ուշ «ս»-ի և «ն»-ի շփոթի պատճառով խորենացու մոտ «զազգս»-ը վերածվում է «զազգն»-ի, որը հիշյալ հատվածը քերականական տեսակետից դարձնում է անհարթ. թի սորա զաւակէ, ասեն, սերեալ զազգն Ուտէացուց և Գարգարացուց և Մաւղէացուց և Գարգարացուց իշխանութեանց»: Արդեն այս կապակցության մեջ «զազգներ»-ը փաստորեն վերաբերում էր «Ուտէացուց»-ին, քանի որ դրված էր եզակի թվով, ուստի ստացվում էր, որ վերջին երեքը իշխանություններ են: Սակայն այդ դեպքում էլ «իշխանութեանց» բառը քերականորեն չէր կապակցվում մնացած շարադրանքին: Արտագրողները նկատել են այդ իրողությունը և «իշխանութեանց»-ը դարձրել են «իշխանութիւնս», այն դեռ չէր հայցական հոլովով, սակայն չեն գիտակցել, որ այդ դեպքում և՛ Գարգարացուցը, և՛ Մաւղէացվոցը, և՛ Գարգարացվոցը պետք է ստանային «զ» նախդիր: Որ «իշխանութիւն» բառը ենթարկվել է այսպիսի փոփոխությունների, պարզ վկայում են «իշխանութիւնքն» և «իշխանութիւն» տարբերությունները⁵⁹: Ավելին, «իշխանութիւն» տարբերությունը հավաստում է, որ սկզբնապես խորենացու երկում այդ բառը դրված է եղել եզակի թվի սեռական հոլովով, այսինքն իրոք վերաբերել է միայն Գարգարացիներին:

Ընթերցողը բնականաբար հարց կտա, թե ի՞նչ հիմունքով ենք մենք փորձում բնագրի մեջ մուծել «կողմանէ» բառը: Կարծում ենք, որ դրա բանալին տալիս է Աղաթանգեղոսի երկը, որն անդրադառնալով Մեծ Հայքի բոշխություններին, հաղորդում է. «Եւ ի զինուորական կողմանէ՝ զչորեսին գահերեցսն իւրոյ տաճարին, որ բոշաշխքն կոչին. զառաջին սահմանա-

⁵⁹ Նույն տեղում, էջ 434. «15 և իշխանութիւնքն/Միշխանութիւն»:

կալն ի նոր Շիրական կողմանէն, և զերկրորդ սահմանակալն յԱսորեստանեայց կողմանէն, և զերրորդն՝ յԱրուստան կողմանէն, զշրրորդն՝ ի Մասքթաց կողմանէն...»⁶⁰, ինչպես տեսնում ենք, զինվորական կուսակալութիւնները հիշվում են որ պետութեան կամ երկրամասի դիմաց ստեղծված լինելու սկզբունքով: Վերջինը, որի անունը հեղինակը բաց է թողել, ակնհայտ Գուդարաց բռնապետութիւնն է, որը Մեծ Հայքի սահմանները պետք է պաշտպաներ Ասորկովկաս ներխուժած մասքութեանը: Հենց այս պատճառով էլ կոչվել է բռնաշին աի Մասքթաց կողմանէն: Ամենայն հավանականութեամբ, Ուտեացվոց, Գարդմանացվոց և Մավդեացվոց իշխանութիւնների ստեղծումը նույնպես պատահական քաղաքականութիւն չէր և կապվում է Գարգարացիների Ասորկովկաս ներխուժելու և հաստատվելու հետ: Ստեղծվելով որպես զինվորական հակակշիռ Գարգարացիների նոր ձևավորված իշխանութեանը, նրանք վերը նշած սկզբունքով պետք է որ հիշվեին որպես աի կողմանէ Գարգարացւոց իշխանութեան» կուսակալութիւններ: Թերեւս նրանք այդպես չկոչվեին, սակայն Ասորկովկաս ներխուժած գարգարացիների ռազմական մեծ վտանգը Մեծ Հայքի թագավորութեան համար այնքան առաջնային էր, որ ծնել է նման մոտեցումը:

Ստրաբոնի տեղեկութիւնների համաձայն մ. թ. I դարի սկզբներին գարգարացիները բնակվում էին Կովկասյան լեռների հյուսիսային նախալեռներում, որոնք կոչվում էին Կերավնյան⁶¹: Պլինիոս Ավագի վկայութեամբ այդ նույն ժամանակներում Կասպից ծովի ողջ ափագիծը՝ աղվաններից հյուսիս մինչև Հյուսիսային օվկիանոսի հետ կապող նեղուցը⁶² զբաղեցնում էին ուդինները (Udini)⁶³, իսկ սրանցից էլ վեր գտնվում էին ուտիդորսները (Udidorsi)⁶⁴: Վերջին ցեղանունը ուսումնասիրողները միանգամայն պատճառաբանված բաժանում են երկու բաղկացուցիչ մասի՝ «ուտի» և «արս», ուտիդորոսների մեջ տեսնելով սարմատական աորոսների կողմից սարմատականացած ուդիններին⁶⁵: Վերոհիշյալ ուդինները, ամենայն հավանականութեամբ, նույնանում են Ստրաբոնի ուտիները ('Οὐττιοί)⁶⁶ և Պլատոնի ուդեր ('Οὐδοί)⁶⁷ ցեղի հետ: Սակայն ամասեցի աշխարհագրագետն ուտիներին հիշատակում է երկու տարբեր տարածքաշրջաններում՝ Աղվանքից ու նրա մաս կազմող Կասպիցից⁶⁸ հյուսիս, որտեղ նրանք իրոք կարող են նույնանալ ուդինների հետ, և գելերի, կադուսիների (կատիշների), ամարդների ու անարիականների հարևանութեամբ, մասնավորապես տմարդների ու անարիականների միջև, որոնք բնակվում էին Կասպից ծովի հարավ-արևմուտյան և հարավային ափերին: Դժբախտաբար, որոշ ուսումնասիրողներ թյուրիմացաբար, իսկ մյուսները, ընդհակառակը, գիտակցաբար և նպատակադիր փորձում են այս հարավային ուտիներին անպայմանորեն կապել Ուտիքի և ուտեացիների հետ, որոնք գտնվում էին Մեծ Հայքում: Ղ. Ին-

⁶⁰ Ագաթանգեղոս, § 873:

⁶¹ Strabo, XI, 5, 1:

⁶² Անտիկ աշխարհի մի շարք հեղինակների մոտ այն կարծիքը կար, որ Կասպից ծովը համաշխարհային օվկիանոսի հետ կապվում է նեղուցով:

⁶³ Plin., Nat. Hist., VI, 38.

⁶⁴ Նույն տեղում, VI, 39:

⁶⁵ К. В. Тревер. Очерки по истории и культуре Кавказской Албании. М.—Л., 1959, с. 174—175.

⁶⁶ Strabo, XI, 7, 1, XI, 8, 8, XI, 14, 14:

⁶⁷ Claudii Ptolemaei Geographia. V. 9. 13.

⁶⁸ Կասպք անունով երկրամասեր ունեին և՛ Մեծ Հայքի թագավորութիւնը, որ այն գրավել էր մարերից, և՛ Աղվանից թագավորութիւնը: Առաջինը գտնվում էր Կասպից ծովի ափին՝ Կուրից և Նրախից հարավ, իսկ երկրորդը՝ Կուրից հյուսիս՝ Կասպից ծովի մերձափնյա շրջանում:

ճիճյանը, որ չի պատկանում այսպես կոչված պատմաբանների «քննական վերլուծության» դպրոցին, չի էլ մտածել ուխտիներին ուտեացիների ու Մեծ Հայքի Ուտիք աշխարհի հետ նույնացնելու մասին⁶⁹, սակայն արդեն մեծավաստակ ն. Ադոնցը գտնում էր, որ Ստրաբոնի ուխտիները ազգակցական կապի մեջ են հայկական ուտեացիների հետ: Նրա կարծիքով, ուխտիները սկզբնապես ապրել են Երասխից հարավ և այնուհետև, անշուշտ տեղափոխվելու հետևանքով, Երասխից հյուսիս, Կուրի երկայնքով, ըստ որում Օտենիի և Ատրպատականի սահմանը հանդիսացել է Երասխա—Արաքս գետը: Բնական է, որ այս մոտեցման դեպքում ուխտիները հայտարարվում են ուտեացիների նախնիներ և Մեծ Հայքի եկամուտ բնակիչներ⁷⁰, Հ. Մանանդյանը և Ս. Երեմյանը Ուտիք աշխարհի ուղղակի հիշատակություն են համարում հույն աշխարհագրագետի երկի Ուխտիա երկիրը. «Պատմում են նաև, թե էնիանների (այնիանների) մի մասը հաստատվել է Ուխտիայում և մյուսները՝ հայերից վերև՝ Աբոս և Նիբարոս լեռներից այն կողմ»⁷¹: Նույն հեղինակի մեկ այլ հաղորդումից հայտնի է, որ պարթևների արկադական ցեղի մի մասը հաստատվել էր անարիակների երկրում, որոնց Ստրաբոնի օրերում պարսիներ էին կոչում, իսկ այնիանների (էնիանների) թեապական ցեղը ուխտիների երկրում կառուցել էր Այնիանա (Αἰνιανὰ) ամրացված քաղաքը⁷²: Ա. Հակոբյանը, անդրադառնալով բերված տեղեկություններին, նշել է, որ հազիվ թե հույն գաղթականները քաղաք հիմնած լինեին Մեծ Հայքի հյուսիս-արևելյան շրջաններում, երբ Ալեքսանդր Մակեդոնացուն չէր էլ հաջողվել Հայաստանը նվաճել⁷³, Հեղինակը հիմնավոր ցույց է տալիս, որ էնիանների մասին հատվածում Ուխտիան չի կարող նույնանալ Ուտիքի հետ, քանի որ ըստ ամսացի աշխարհագրագետի Ուխտիան և Հայաստանն այս վկայության մեջ որպես աշխարհագրական միավորներ իրար են հակադրվում, որոնցից առաջինը երկրորդի մասը չէ: Ուխտիան ոչ այլ ինչ է, բայց եթե Կասպից ծովի հարավ-արևմտյան կամ հարավային ափերին գտնվող ուխտիների երկիրը⁷⁴:

Ք. Ալիևը, լավ հասկանալով, որ Ստրաբոնի հիշատակած ուխտիները, որոնք բնակվում էին անարիակների և ամարդների հարևանությամբ, կապ չունեն ո՛չ Մեծ Հայքի և ո՛չ էլ Աղվանքի հետ, առաջ է քաշում այն տեսակետը, որ Պլինիոս Ավագի հիշատակած Օտենան, որը, անշուշտ, Մեծ Հայքի Ուտիք աշխարհն է, բնակեցված է եղել ուղիներով, որոնց տարածման շրջանը, իբրև, ժամանակի ընթացքում կրճատվել է և ի վերջո ամփոփվել Արդախի և Կուր ու Երասխ գետերի միջև ընկած հողերում⁷⁵: Սակայն հեղինակը զարմանալիորեն իրեն հարց չի տալիս, թե ինչու Աղվանքից հյուսիս հիշատակված ցեղը հիշվում է Udini, իսկ Ատրպատականի սահմանակից հայկական Ուտիքը՝ Otene գրությամբ, հանգամանք, որ չի խոսում նրանց նույնացման օգտին: Այն, ինչ որոշ թեականությամբ է ընդունվում

⁶⁹ Ղ. Ինճիճյան. Ստրաբոնի հին Հայաստանից, էջ 334—337:

⁷⁰ Н. Адонц. Армения в эпоху Юстиниана, с. 420.

⁷¹ Я. А. Манандян. О некоторых проблемах древней Армении и Закавказья. Ереван, 1944, с. 13; С. Т. Еремян. Страна «Махелония» надписи Кааба-н-Зардушт, «Вестник древней истории», 1967, № 4, с. 51—52; Strabo. XI, 14, 14:

⁷² Նույն տեղում, XI, 7, 1:

⁷³ А. А. Акопян. Албания—Алуанк в греко-латинских и древнеармянских источниках. Ереван, 1987, с. 78—79. Հ. Հյուրշմանը բացառում է Ուխտիայի և Ուտիքի նույնացումը (չին Հայոց տեղվո անունները, էջ 106—108):

⁷⁴ А. А. Акопян. Указ. соч., с. 79.

⁷⁵ Кемал Алиев. Кавказская Албания (I в. до н. э.—I в. н. э.). Баку, 1974, с. 128—130, Տե՛ս նաև К. В. Тревер. Очерки по истории и культуре Кавказской Албании, с. 45—46.

հիշյալ պատմաբանի կողմից, վերջնական ճշմարտության է վերածվում Ֆ. Մամեդովայի կողմից, ըստ որի Ուտի—Ուտիքում գտնվել են անտիկ Ալնիանա, Հանի և Անարիակե քաղաքները, այնտեղ ապրել են ուտիներ, գարգարներ, ծավղեացիներ, որոնք իբրև թե եղել են աղվանական միության հիմնական ցեղերից, և վերջապես, արաբ պատմիչների ու աշխարհագետների տվյալներով, Ուտիի բնակիչների լեզուն IX դարում եղել է առաներենը⁷⁶։ Հեղինակի մակերեսային քննությունը ոչ միայն այդպիսի հեռու գնացող եզրակացությունների հիմք չի տալիս, այլև բացահայտ վկայում է փաստերի ծուռ հայելու մեջ ներկայացնելու նրա ցանկության մասին։ Կ. Տրեբերը փորձել է Անարիակե քաղաքը տեսնել ուտիների երկրում և ենթադրել է, որ անարիակեների ցեղային անվանումը, որ նշանակում է «ոչ իրացիներ», հավաքական իմաստ է ունեցել, ցույց տալով ոչ իրանական լեզուներով խոսող ցեղերին։ Շարունակելով իր միտքը, նա գտնում է, որ «անարիակեները» աղվանական մի ինչ-որ ցեղի անվանման աղավաղումն է, առաջացած թերևս «առանիակներ» անունից, որն իբր աղերսվում է Առան նահապետի անվանը⁷⁷։ Սակայն, նախ Ստրաբոնի երկից բնավ չի բխում, որ Անարիակե քաղաքը գտնվել է Ուտիայում, առավել ևս շատ զարմանալի կլիներ, որ անարիակեների քաղաքը տեղադրվեր ոչ թե այդ ցեղի, այլ հարևան ուտիների երկրում։ Եվ վերջապես, Անարիակե քաղաքի և Ուտիայում Ալնիանա ամրացված քաղաքի համատեղ հիշատակությունը մեզ կըրկի վերադարձնում է հույն աշխարհագետի այն տեղեկությանը, որ ուտիները բնակվել են տարածքների ու անարիակեների միջև, հետևաբար, Ուտիան հիշյալ ուտիների երկրին է և ոչ մի առնչություն չունի հայկական Ուտիքի հետ։ Ինչպես տեսնում ենք, այն, ինչ Կ. Տրեբերը մեզ մատուցում է եռասույն-ճան հավանականությունների ու ենթադրությունների հայեցակետից, Ֆ. Մամեդովայի թեթև գրչով վերածվել է պատմական «անառարկելի ճշմարտության»։

Այս առնչությամբ անհրաժեշտ է անդրադառնալ Ֆ. Անդրեասի՝ Ուտիքի և Ալնիանայի մասին արտահայտած տեսակետներին։ Վերջինիս կարծիքով, Ստրաբոնի տեղեկատվությունը Թեսալիայի՝ Ὀντία երկրամասի և տեղական երկրի անունների համահնչյունությունից ելնելով, երկրորդը բխեցրել են առաջինից և դրա վրա հիմնվելով ուտիներին համարել են հույն գաղթականներ։ Ինչ վերաբերում է այնիաններին (էնիաններին), ապա Անդրեասը գտնում է, որ այդ Փայտակարանի «Հանի» գավառական փոփոխված տարբերակն է, որը, «Աշխարհացոյցի» որոշ ձեռագրերում ունի «Հանհանի» տարբերակը։ Ուտի, եզրակացնում է նա, Ἀντιάνες թեսալական ցեղային անունը կարող էր ծագել կամ հայկական «Հանհանի»-ից, կամ էլ իրանական «Հանհան»-ից, իսկ Հանիի տարածքն էլ հնում հավանաբար մըտել է Ուտիա—Ուտիքի մեջ, որն ավելի ընդարձակ է եղել քան VII դարում⁷⁸։ Դժբախտաբար, չնայած Կ. Տրեբերի հիացմունքին⁷⁹, Ֆ. Անդրեասի տեսակետներն այնքան էլ անխոցելի չեն, որովհետև Ստրաբոնի երկը նման մտահանգումների համար բավարար հիմքեր չի տալիս։ Համենայն դեպս, եթե «Հանի» կամ «Հանհանի» անունը կապվում է այնիանների գաղթականության հետ, ապա չի արձանագրված գրավոր աղբյուրներում և դրա մասին լոկ կարելի է կոհհիշել։

⁷⁶ Фарид Мамедова. Политическая история и историческая география Кавказской Албании (III в. до н. э.—VIII в. н. э.). Баку, 1986, с. 100—102.

⁷⁷ К. В. Тревер. Указ. соч., с. 143—144.

⁷⁸ F. K. Andreas, Alania (տե՛ս ԲԿ) Անդրևասի կարծիքով «Աշխարհացոյցը» VII դարի ստեղծագործություն է, ուտի Ուտիքի աշխարհացոյցյան սահմանները վերագրում է VII դարին։

⁷⁹ К. В. Тревер. Указ. соч., с. 143, «как это блестяще показал Андреас, ...»։

Ի մի բերելով վերն ասվածը, գտնում ենք, որ Ստրաբոնի հիշատակած ուխտիները Աղվանքից հյուսիս կամ Կասպից ծովի հարավ-արևմտյան ու հարավային ափերին ապրող տարբեր ցեղեր են և չեն առնչվում Մեծ Հայքի Ուտիք աշխարհի հետ: Աղվանքից հյուսիս տեղորոշվող ուխտիները նույնական են ուղիներին կամ ուղերին, որոնք դարգարացիների հետ մեկտեղ, մեծապես նեղվելով հյուսիսային Կովկաս ներխուժած ալաններից⁸⁰, ներխուժում են Այսրկովկաս և արմատապես փոխում Աղվանքի ցեղային կազմը: Գարգարացիները հակառակ քաղաքացիություն ստացած տեսակետի, երբևէ չեն մտել Ստրաբոնի հիշատակած աղվանական 26 ցեղերի մեջ և ընդհակառակը, ներխուժելով և տիրելով Աղվանքի տարածքին, դարձել են տիրապետող տարր, որի համար V դարում գրեր է ստեղծում Մեսրոպ Մաշտոցը⁸¹: Գարգարացիների և ուղիների մուտքը Այսրկովկաս կատարվեց մ. թ. I դարի երկրորդ կեսին, որը համապատասխանում է Մեծ Հայքում Տրդատ I-ի գահակալության շրջանին: Հովսեփոս Փլավիոսի վկայությամբ, ալանաց ազգը ավերում է Մեդիան, որի Պակորա (Բակուր) թագավորը առանց դիմադրելու փախչում է երկրի դժարամատույց վայրերը, իր կնոջն ու հարձերին 100 տաղանդ փրկագնով մի կերպ ազատելով ալանական գերությունից: «Շատ հեշտությամբ և առանց մարտի կողոպուտի ենթարկեցին երկիրը մինչև Հայաստան ու վերադարձան ամեն ինչ թալանելով: Իսկ (Հայաստանում) թագավորում էր Տիրիդատեսը, որը ռազմերթի ելնելով նրանց դեմ, ճակատամարտ տվեց, բայց քիչ էր մնացել, որ կռվի ընթացքում նրանց ձեռք գերի ընկնելու կենդանի: Որովհետև (ալաններից) մեկը հեռվից պարան ձգեց նրա վրա և նրան արդեն կրակներ, եթե (Տիրիդատեսին) չհաջողվեր իր սրով իսկույն կտրել պարանը և անհապաղ ճողուպրել: Մինչդեռ ալանները այդ կռվի (ելքից) ավելի ևս ղազազաժ, երկիրը թալանեցին և երկու թագավորություններից էլ մարդկանց մեծ բազմություն և ուրիշ շատ ավար տանելով, նորից վերադարձան իրենց երկիրը»⁸²: Այս իրադարձությանը ծանոթ է նաև Պատմահայրը, որը, սակայն, այն վերագրում է Տրդատ III-ի ժամանակներին. «Իսկ թագաւորն Տրդատ ամենայն Հայաստանօք իջեալ ի դաշտն Գարգարացւոց՝ պատահէ հիւսիսականացն ճակատու պատերազմի. և ի խառնել երկոցունց կողմանցն՝ յերկուս ճեղքէ զամբոխ թշնամեացն, սկայաբար շահատակելով: Ոչ կարեմ ասել զերագութիւն ձեռնին, որպէս անբաւք ի նմանէ յերկիր անկեալ թաւալլոր խաղային, օրինակ իմն ի գեղեցիկ ցանցորդէ լի ձկամբք յերկիր թոթափեալ դանցոյն, կտտուէին յերեսս երկրին: Զոր տեսեալ թագաւորին Բասլաց՝ մօտ հասաւ ի յարթայն. և հանեալ յասպազինէն զներդեայ քեմխտապատ պարանն, և խորովութեամբ ձգեալ յետուստ կողմանէ՝ ճահ զիպեցուցանէ յուս ձախակողմանն և յանութ աջակողմանն. զի էր վերացուցեալ զձեռնն ածել ումեք սուսերաւ. և ինքն վառեալ վերտ պահպանակօք, ուր ոչ գծէին նետք: Եւ քանզի ոչ կարաք շարժել ձեռամբ զհսկայն՝ զլանջօք առ երիվարին. և ոչ այնչափ ինչ շութափեաց մտրակել զերիվարն, քան թէ ահեակ ձեռամբն ի ներդեայն աճապարեալ սկային, և սաստկութեամբ ուժոյն զիւրեաւ ցանրեալ՝ ի ճահ զիպեցուցանէր զերկսայրին, և ընդ մէջ կտրէր զայրն և զոյգ ընդ պարանոցին զգլուխ երիվարին:

⁸⁰ История народов Северного Кавказа с древнейших времен до конца XVIII в. Отв. редактор книги академик Б. Б. Пиотровский. М., 1988, с. 85—86.

⁸¹ Մովսես Խորենացի, էջ 329. «(Մաշտոցը—Հ. Բ.) ստեղծ ղնշանագիրս կոկորդախօս աղբաղուր խժական խեցրեկագունին այնորիկ Գարգարացւոց լեզուին»:

⁸² Հովսեփոս Փլավիոս, Թագամոլթյուն բնագրից, առաջաբան և ծանոթություններ Վ. Մ. Կրկյաշարյանի. Երևան, 1976, տե՛ս Հին հունական աղբյուրներ, Ա, էջ 52—53:

հարուած հՀաս զօրացն իւրոց, և բազմաց անկումն մեծամեծաց, յորում մեռաւ և սպարապետն ամենայն Հայոց Արտաւազդ Մանգակունի, սակայն Տրդատ անտի ըստ հայրենի օրինին պատանդս առեալ դառնայ»⁸³:

Որ այս հիշատակութիւնը նույնական է Հովսեփոս Փլավիոսի հաղորդմանը⁸⁴, վեր է ամեն կասկածից: Արևելից կողմերի ներխուժումը Այսրկովկաս կատարվել էր, ամենայն հավանականությամբ, ուրիշ ցեղերի զինակցությամբ, որի արտահայտությունն է բասիլների թագավորի հիշատակությունը Խորենացու կողմից: Բասիլները, ինչպես ճիշտ ցույց է տվել Ք. Պատկանյանը, սարմատական ցեղ էին, որոնց Պտղոմեոսը հիշում է Βασίλαιοι Σαρμαται անունով, որի հայերեն թարգմանությունն է «Թագաւորական Սարմատք»⁸⁵, իրականում այդ անունը թարգմանելու կարիք չկա, քանի որ այն պետք է հասկանալ պարզապես «Բասիլիկ Սարմատներ» կամ «Բասիլներ»⁸⁶, Պատմահոր մոտ ալանների անվան բացակայությունը պայմանավորված է թերևս ուշ ժամանակների ազդեցությամբ, երբ Հյուսիսային Կովկասից ամեն մի արշավանք ընկալվում էր որպես «հիւսիսականաց» հարձակում⁸⁷: Այս հաղորդման մեջ բասիլների արքան, անշուշտ, ալանաց թագավորը չէ, այլ ալաններին ենթակա «թագավորական սարմատների» արքայիկը, որը և զոհվում է ճակատամարտում:

Խորենացու հաղորդմամբ, Տրդատը, հյուսիսականներին հաղթելուց հետո, նրանցից օգնական ուժ ստանալով, արշավում է Պարսից արքա Արտաշիրի որդու՝ Շապուհ թագավորի դեմ⁸⁸, Բայց սա արդեն III դարի իրողությունն է, հանգամանք, որ ցույց է տալիս, թե ինչպես Պատմահոր մոտ միահյուսվել են Տրդատ I, Տրդատ II և Տրդատ III թագավորներին վերաբերող պատմական իրադարձությունները: Սակայն սույն տեղեկության մեջ կա ուշադրության արժանի մի փաստ ևս, որ հաշվի չի առնվել ուսումնասիրողների կողմից: Հովսեփոս Փլավիոսի տեղեկությունից պարզվում է, որ ալանները Հայաստանի խորքերը չէին մտել և ասպատակել էին միայն Հայաստան ընկած երկրները: Ըստ այդմ էլ, հասկանալի պատճառներով, Տրդատը ալան-հյուսիսականներին պետք է ճակատամարտ տված լիներ Մեծ Հայքի սահմաններից դուրս, Աղվանքի տարածքում: Միանգամայն տեղին է կարծել, որ Գարգարացվոց դաշտը, որի մասին հիշում է Խորենացին, գտնվում էր Աղվանքի տարածքում: Բնաշխարհագրական այս անվանումը կարող էր ի հայտ գալ Կուրի ձախափնյակում, գարգարացիների Աղվանքում հաստատվելուց հետո, սակայն մինչև ալանական ներխուժումը, որովհետև հայերի աչքում Կուրի ձախափնյակի ընդարձակ դաշտը արդեն ընկալվում էր որպես գարգարացիների դաշտ⁸⁹: Միակ հավանական եզրակացությունն այն

⁸³ Մ ո վ ս ե ս Խ ո Ր Ե Ն ա Յ Ի, էջ 230—231:

⁸⁴ Մ ո վ ս ե ս Խ ո Ր Ե Ն ա Յ Ի. Պատմություն Հայոց, Թարգմանությունը, ներածությունը և ծանոթագրությունները ակադեմիկոս Ստ. Մախասյանցի. Երևան, 1968, էջ 357—358, ծան. 152:

⁸⁵ К. П. Патканов. Армянская география VII века, с. 37, прим. 134.

⁸⁶ Նույն տեղում:

⁸⁷ Մ ո վ ս ե ս Խ ո Ր Ե Ն ա Յ Ի, էջ 230:

⁸⁸ Նույն տեղում, էջ 231:

⁸⁹ Անշուշտ, կարելի է ենթադրել, որ գարգարացիների դաշտի հիշատակությունը Պատմահոր կողմից ուշ ժամանակների աշխարհագրական հասկացությունների ազդեցության արդյունք է, սակայն բասիլների միաժամանակյա արձանագրումը, մեր կարծիքով, վկայում է այդ անվան առավել հին ծագման մասին: Թովմա Արծրունին Գարգարացվոց դաշտի մասին Պատմահոր տեղեկությունը, որոշակիացրել է, տեղագրելով այն Պարտավ քաղաքի շրջակայքում (Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, էջ 276): Սակայն պատմիչը Պարտավի շրջակայքը մեկ այլ կապակցությամբ կոչում է Քաշխարհն Գարգարացւոց (էջ 336): Պատմիչի կռահումը սխալ է, որովհետև Ուտիք Առանձնակ գավառը, որի մեջ էր Պարտավը, ոչ մի ձևով չէր կարող վերաբերել Գարգարացվոց աշխարհին:

է, որ արդեն I դարի կեսերին զարգարացիները, ուղիները և մի շարք ցեղեր ալանների ռազմական ճնշմանը տեղի տալով ուժով մտել էին Այսրկովկաս, հաստատվել ու գերիշխանություն հաստատել Աղվանքի թագավորության տարածքում: Վերջինս ավանդույթի ուժով շարունակում էր կրել Աղվանից անունը, չնայած արդեն վերածվել էր զարգարացիների թագավորության, որի դեմ էլ Տրդատ I-ը դեռ մինչև ալանական ներխուժումը ստեղծել էր Ուտեացվոց, Գարդմանացվոց և Մավդեացվոց ռազմական կուսակալությունները: Ուղիների Այսրկովկաս I դարում մուտք գործելու օգտին չէ Պտղոմեոսի երկում ուղերի հիշատակությունը, որով ստացվում է, որ ներքանք դեռևս II դարում գտնվում էին Աղվանքից հյուսիս ընկած շրջանում: Սակայն Ասիական Սարմատիայի նկարագրությունը իրականում ավելի հին է, քան Պտղոմեոսի «Աշխարհագրությունը», այսինքն ուղերի հիշատակությունը չի վերաբերում II դարին, որովհետև հունա-հռոմեական աշխարհը մինչև II դարը վերջին անգամ հարուստ տեղեկություններ էր քաղել Գնեսու Պոմպեոսի արշավանքների շրջանում: Այլ խոսքով, ուղերի մասին տեղեկությունը ժամանակագրական առումով պետք է որ համընկնի Ստրաբոնի և Պլինիոս Ավագի հիշատակություններին:

Մենք բավական հանգամանալից կանգ առանք զարգարացիների ու ուղիների կնճռոտ հարցի վրա, սակայն այն ամփոփելու համար հարկ է քննության առնել ևս երկու խնդիր. կա՞րողոք կապ ծավղեացիների և Պլինիոսի հիշատակած Sodi ցեղի միջև և ինչ ծագում ունի հայկական Ուտիք աշխարհի անունը: Հարցն այն է, որ որոշ ուսումնասիրողներ հակված են կարծելու, որ Արցախի Մավդեք անունը աղերս ունի Sodi ցեղանվան հետ, որ ծավղեացիները աղվանական ցեղ են և այլն: Ս. Ծրեմյանի կարծիքով ծավղեք-սողերը բնակվել են Խորա դեպի միջին հոսանքի շրջանում⁹⁰, սակայն այն ոչնչով փաստարկված չէ, ուստի պատահական չէ, որ Կ. Տրեբերը գտնում է, թե սողերի բնակության տարածքի վերաբերյալ տեղեկություններ չկան⁹¹: Մենք հակված ենք կարծելու, որ Պլինիոսի «Բնապատմության» մեջ հանդիպող Sodi անունը մեզ անաղարտ չի հասել և ամենայն հավանականությամբ, սկզբնապես եղել է Sondi, որն անմիջականորեն համընկնում է Պտղոմեոսի «Աշխարհագրության» 'Ισογῶξι ցեղանվան հետ⁹²: Անշուշտ սրբագրելի է նաև «Իսոնդախ» անունը, որտեղ հետագայում «Τ»-ն վերածվել է «Ι»-ի, այսինքն ցեղանունը սկզբնապես հնչել է Τονδαί-ծոնդաի: Աշխարհագրական դասավորության տեսակետից նույնպես Իսոնդաի—Մոնդաին տեղադրվում է Դիգուլքի հարևանությամբ, որն իրոք իրավունք է տալիս Sodi>Sondi սրբագրումը համարել արդարացված: Հասկանալի է, որ այս հայեցակետի առկայությամբ Մավդեքի և Sodi-ի ազգակցության հանգամանքը, որն առանց այն էլ խարսխված էր ավազի վրա, ի չիք է դառնում: Ի հավելումն ասվածի, հարկ է նշել, որ Մավդեք անունը Արցախում հայտնվել է հարավից, ծագելով Մավդեք-Ջաբեք երկրանունից: Պատմահոր մի արժեքավոր տեղեկությամբ հայոց ավանդական Վաղարշակ թագավորը «յարեւելից կողմանէ գեղերը ճաշկալան խօսիզս, կողմնակալս բիրաւորս զերկուս ի ցեղից տանց նահապետութեանց, զՍիսակեանսդ և որ ի Կադմեայ տանէն, զորոց զանուանսն ի միում ի յառաջագունից ասացեալ ճառիցն կարգեցաք»⁹³: Ստացվում է, որ Վաղարշակ թագավորը հայոց լեզվի տարածման եզերքում՝ արեւելից կողմնակալ բյուրավորներ է նշանակում Սիսակյաններին և Կադմոսի տնից ինչ-որ մեկին: Սակայն, երբ դիմում ենք խորենացու նախորդ տեղեկությանը, ապա տեսնում ենք, որ երկու հաղորդումների միջև տարբերություն կա: Այսպես,

⁹⁰ К. В. Тревер. Указ. соч., с. 202, прим. 3.

⁹¹ Նույն տեղում, էջ 48:

⁹² P11a. Nat. Hist. VI, 10, Claudii Ptolemaei Geographia, V, 8, 13.

⁹³ Մովսես Խորենացի, էջ 112—113:

անդրադառնալով Արամի գործունեությանն արևմուտքում և Կեսարիայի գրավմանը, նա նշում է. «Եւ քանզի զարևելեանն և զհարաւայինն նուաճեալ, յանձնեալ էր ի ձեռն երկուց ցեղիցս՝ այսոցիկ, Սիսակեանցն զարևելս և որք ի Կադմեայ տանէն՝ զԱսորեստանին՝ ոչ ինչ այնուհետև կասկած չփոթից ուստեք ունէր»⁹⁴։ Այս տեղեկությամբ Կադմեանները կողմնակալ են նշանակվում ոչ թե արևելքում, այլ հարավում, ուստի նշված հակասությունը վերացնելու համար խորհնացին նախորդ հիշատակությունից հետո, մասնավորեցնելով Սիսակյանների կուսակալության հաստատման խնդիրը, գրում է. «Յետ սորա մեծ և անուանի և բազմաբիր զարևելից հիւսիսոյ կողմանն կարգէ կողմնակալութիւն՝ զայն անուանի և յամենայն գործ մտաւորութեան և հանճարոյ առաջին, զԱռան, առ մեծ գետովն, որ հատանէ զդաշտն մեծ, որ անուանի Կուր»⁹⁵։ Պատկերը միանգամայն այլ է։ Առանը ոչ թե արևելքի, այլ հյուսիս-արևելքի կողմնակալ է նշանակվում, որով կարծես թե պատմիչը փորձում է տեղ թողնել Կադմեան տոհմի ներկայացուցչի համար։ Հասկանալի է, որ եթե Առանը հյուսիս-արևելքի կողմնակալն է, ապա Կադմեան տոհմի ներկայացուցիչը կարող է դիտվել հարավ-արևելքի կողմնակալ։ Սակայն, մեր կարծիքով, խորհնացու նշված տեղեկությունները կարող են այլ լուսաբանություն ստանալ։

Պարզելով, որ հայկական Ծավդեքը չի աղերսվում Պիլինիոսի Sodi-Sondi-ին, հարց է ծագում, թե այնուամենայնիվ ինչու՞ Արցախ երկրամասի կողմնակալությունը փոխանակ Արցախացիքի կոչվում է Ծավդեացիք։ Անունս, որքան էլ որ Պատմահայրը Ծավդեքի իշխանական տոհմը Առանի սերունդ համարի, կարծես թե եկամուտ է և ոչ տեղական, որը ստիպում է վերհիշել խորհնացու տեղեկությունն այն մասին, թե արևելքից կողմնակալ բյուրավոր են նշանակվել ոչ միայն Սիսակյանները, այլև ինչ-որ մեկը Կադմեան տոհմից։ Հայտնի է, որ Կադմեան տոհմ ասելով հայկական աղբյուրները հասկանում են Կորդուքը հարևան Ծավդեքի հետ միասին, ուստի կարելի է շատ հավանական է ենթադրել, որ Արցախի Ծավդեք անունը սերում է Կադմեան Ծավդեքից, որի իշխողների ներկայացուցիչներից մեկը Տրդատ I-ին ինչ-ինչ ծառայություններ մատուցելու համար ստացել է Արցախի կուսակալությունը։ Այլ խոսքով, եթե Սյունիները, Գարդմանագիները և Ուտեացիները կարող են համարվել Սիսակյաններ, ապա Ծավդեացիների «ազգը» սերում է Կադմեան Ծավդեքից։ Երբ հետազայում հայոց արքունիքը վերացրեց Ծավդեացիների կուսակալությունը և Արցախը որպես վարչական անուն կրկին մտավ իր իրավունքի մեջ, աստիճանաբար ծավդեացիների ծագումը մոռացություն տրվեց, որոնք ևս վերագրվեցին Առանի սերնդին։ Ազաթանգեղոսի հաղորդմամբ, ծավդեացիների իշխանությունը գոյություն ունի դեռևս Գրիգոր Լուսավորչի քահանայապետ օծվելու ժամանակներում⁹⁶։ Սյունյաղ և Ուտեացվոց իշխանների միջև հիշատակված Ծավդեքից աշխարհի իշխանը կարող է նույնանալ միայն ու միայն Արցախի հետ⁹⁷։ Արշակ II թագավորի դեմ ապստամբած երկրների մեջ, համաձայն Փավստոս Բուզանդի, Ծավդեքն այլևս չի հիշատակվում։ Կրկին պատմական ասպարեզ է գալիս Արցախը⁹⁸, ինչը վկայում է Ծավդեքից իշ-

⁹⁴ Նույն տեղում, էջ 46։

⁹⁵ Նույն տեղում, էջ 113։

⁹⁶ Ազաթանգեղոս, § 795. «մետասաներորդ՝ իշխանն Սիւնեաց աշխարհին, երկոտասաներորդ՝ իշխանն Ծաւդէից աշխարհին, երեքտասաներորդ՝ իշխանն Ուտիացւոց աշխարհին»։

⁹⁷ Н. Адонц. Указ. соч., с. 294. «Цоден или Завден=Арцах».

⁹⁸ Փավստոս Բուզանդ, էջ 159. «Ապստամբեցին յԱրշակայ արքայէն Հայոց ամուր գաւառն Արձախայ...», էջ 210. «(Մուշեղ Մամիկոնյան սպարապետը—Հ. Բ.) Հարկանէր զերկիրն Արձախայ մեծաւ պատերազմաւ, գերեր զքաղութս ի նոցանէն, և զմնացորդն առնոր պանդանդս, և զմնացեալսն ի հարկի կացուցանէր»։

խանութիան ոչնչացման մասին: Արցախը, որտեղ ծավղեագիրների տոհմի իշխանությունը մարել էր, ամենայն հավանականությամբ, Խոսրով Կոտակեան Տիրան թագավորների իշխանության տարիներին, երբ հայոց արքունիքը թառավորական իշխանությունը ամրապնդելու համար բազմաթիվ իշխանական ընտանիքներ բնաջնջեց, անկասկած վեր է ածվում առքունի տերությունի, որը կառավարվում էր արքունի գործակալի կամ վերակազմի կողմից: Այդ մասին է վկայում այն իրողությունը, որ ի տարբերություն բառմաթիվ ալ դեպքերի, երբ ապստամբներ են հռչակվում այս եամ այն աշխարհի կամ գավառի իշխողները, Փավստոս Բուզանդը հայտնում է ռամուր գաւառն Արձախայ-ի ապստամբության և ռերկիրն Արձախայ-ի հնազանդեռման մասին⁹⁹, Ամենայն հավանականությամբ, «Արձախի» ապստամբությունը պայմանավորված էր երկոամասի վերակազմի ժառանգատեր իշխան դառնալու ցանկությամբ, որը հաջողությամբ օգտագործվում էր պարսից դիվանագիտության կողմից:

Մավղեք անվան Սողունեն հունական տառադարձումը ցույց է տալիս, որ «աւ» երկհնչյունը արդեն «օ» էր արտասանվում, որը և արտացոլվել է Պտղոմեոսի երկում: Լեզվական ալ դործընթացի վկայությունն է նաև Սոթք կամ Սոդք գավառանունը, որն անշուշտ սերտ աղերս ունի Մավղեքի հետ:

Մավղեք անունով երկիր է հիշում Եղիշեն: Անդրադառնալով պարսից Հազկերտ II թագավորի հավատափոխության հրովարտակին, նա գրում է, որ ռեստ այսմ պատճենի հրովարտակ եհաս յաշխարհն Հայոց, ի Վրաց և Աղուանից և ի Լինաց, ի Մաղէիո և ի Կորդուաց, յԱղձնեաց և բազում ալ տեղեաց հեռաւորաւ, որոց ոչ էին օրէնք երթալ զայն ճանապարհ յաւաթ ժամանակաւ¹⁰⁰, Մեկ ալ կապակցությամբ պատմիչը նշում է, որ ռաւ առհասարակ հրաման առեալ էր յառքունուստ. որպէս Հայոց աշխարհին, նոյնպէս և Վրաց և Աղուանիս և Լինաո, Աղձնեաղ և Կորդուաց և Մաղէից և դասն և ող ալ և ուրեք ի ծածուկ յիշխանութեանն Պարսից ունէին գորիստոնէութիւն¹⁰¹: Քննությունը ցույց է տալիս, որ Եղիշեի Մավղեքը Մեծ Հայքի հարավային երկոամաս Մավղեքն է կամ Զարդիկենեն, ուստի ոռէ ձեռվ այն Աղախ—Մավղեքի¹⁰² առնչել չի կարելի: Առավել ևս, որ Արցախը պատմիչին հայտնի է որպես ամրակուռ աշխարհ¹⁰³, անտառապատ երկիր¹⁰⁴:

Այժմ մեզ մնաղ բացարեւու Ուտիք անվանումը: Մենք անդրադարձանք Ուտիք և Ուդին ցեղանունների հետ կապելու փորձերին և ցույց տվեռենք, որ ալդ նույնացումը հնարավոր չէ: Ուսումնասիրոռնեռ փորձել են Ուտեք անունը բխեցնել բեռագիր արձանագրությունների ռթեռնի» կամ ռթեռնեռ երկրից¹⁰⁵, որը, սակայն, նույնպես անընդունելի է, քանի որ ռթեռնեռ «թ»-ն չէր կարող «Ուտիք»-ի մեղ վերաժվել ռառ-ի: Նույն չա-

⁹⁹ Նույն տեղում, էղ 159, 210:

¹⁰⁰ Եղիշէի Վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին. Երևան, 1957, էղ 10:

¹⁰¹ Նույն տեղում, էղ 51:

¹⁰² Կ. Տրեբրը, ընալաժ որոշակի չի գրում, Եղիշեի ալս հաղորդումը մեղրերելով պահում է միայն Մավղեքի անունը, թերևս կապելով Արցախի հետ: Նշվ. աղխ., էղ 202:

¹⁰³ Եղիշեն, էղ 94. «Ընդ ամենայն կողմանս ամրականաց աշխարհին, ի Տմորիսն և ի Կորդիսն, յԱրցախ...»:

¹⁰⁴ Նույն տեղում, էղ 125. «Ի Թանձրախիտ մայրիսն Արձախոյ», էղ 127. ռնա և որ յԱրձախայ մայրիսն անկեալքն էին փախստականք»:

¹⁰⁵ М. В. Никольский. Кличнообразные надписи Закавказья (МАК. V. с. 92); Н. Я. Марр. Термин «Скиф» — Избранные работы, т. V, М.—Л., 1935, с. 15—18; М. А. Катвалян. Процесс образования первого единого государства на Армянском нагорье и слияния аборигенных племен в IX—VI вв. до н. э. (Автореферат диссертации). Ереван, 1980, с. 10.

փով անհասկանալի է, թե ինչպես է «է»-ն դարձել «ու»: Մեր հետազոտությունները մեզ բերել են այն եզրակացության, որ Ուտիք անվանումը զուտ հայկական է և ոչ մի առնչություն չունի ո՛չ «Ուտիի», ո՛չ «ուդիի» և ո՛չ էլ որևէ այլ կովկասյան կամ աղվանական ցեղի հետ: Սկզբնապես Ուտիքը, ամենայն հավանականությամբ, կոչվել է «Ուվիտք» և այդ իմաստով Ստրաբոնի *Λεωκωπία* և *Λεωκωπία*-ը, որի միջով Երասխը հոսում էր մինչև Աղվանքի սահմանը, բովանդակությամբ համապատասխանում է նրան: Մեր կարծիքով, *Λεωκωπία* սոսկ «Ուվիտք» բառի թարգմանությունն է, որը որոշակիացնելու նպատակով, քանի որ վերջինս ընդհանրական ֆոնոլոգիանի, հույն աշխարհագրագետը օգտագործում է Արաքս անունը: Արցախի բարբառում «ով»-ը ժամանակի ընթացքում դարձել է «ու», որը հատուկ է Հայաստանի հյուսիս-արևելյան խոսվածքների համար: Դրա հետևանքով «Ուվիտք»-ը վերածվել է «Ուտիք»-ի: Սակայն վերջինիս արտասանական դժվարության հետևանքով կատարվել է «ի» և «տ» հնչյունների փոխադարձություն¹⁰⁶ և աշխարհագրական անվանումը վերածվել է Ուտիքի: Մեր եզրակացության օգտին է վկայում Պտղոմեոսի երկում պահպանված *Λεωκωπία* անունը, որը, ինչպես արդեն ասվել է, նույնական է Ուտիքին: Հունարեն «Ω»-ն կարող էր օգտագործվել, եթե հայերենում դրան համապատասխանում էր «ով»-ը, հետևաբար *Λεωκωπία*-ն Ուվիտքի հունական տառադարձումն էր:

Մենք երկար և հանգամանալից քննության առանք զարդարացիների առեղծվածի և Արցախ—Սավրեթի ու Ուտիքի հետ կապված մի շարք հարցեր, որի հետևանքով կարծես թե ուշադրությունից դուրս թողնեցինք Արցախն արևմուտքից և հյուսիսից եզերող վարչական միավորների պտղոմեոսյան նկարագրությունը:

Հույն աշխարհագրագետի նկարագրությամբ Պարյուռդես լեռան մոտ գտնվել են Սիրակենեն և Սակասենեն¹⁰⁷, թե՛ առաջին և թե՛ երկրորդ անվանումները սրբագրություններ են, քանի որ ձեռագրերում իրականում հանդիպում են *Σιρακηνή* և *Σακαπηνή* ընթերցումները¹⁰⁸: Անկասկած, շատ գայթակղիչ է Սիրակենեի մեջ Սիրակենե տեսնելը և այն «Սիրակենեի» ցեղի և Շիրակ գավառի անվան հետ կապելը, սակայն ուսումնասիրողներն իրենց հարց չեն տվել, թե ինչպես են Շիրակն ու Սակասենեն—Շակաշենը հայտնվել հարևանության մեջ, երբ աշխարհագրական տեսակետից տասնյակ կիլոմետրեր են նրանց միմյանցից բաժանում: Կամ ինչպես է, որ աշխարհագրական հերթականությունը, որ խստորեն պահպանվում էր նկարագրության նախորդ մասում, էապես խախտվում է Սիրակենեի դեպքում:

Պտղոմեոսյան նկարագրության տրամաբանությունից բխում է, որ *Σιρακηνή* աշխարհը պետք է գտնվեր *Σοδοικηνή*-ի հարևանությամբ, հետևաբար, այն պետք է սրբագրել ոչ թե *Σιρακηνή*, այլ *Σισακηνή* ու նույնացնել Մեծ Հայքի Սյունիք աշխարհին, որի երկրորդ անվանումն էր Սիսական: Այս սրբագրությունը, որի հավանականությունը վեր է ամեն կասկածից, անուղղակիորեն վկայում է Մեծ Հայքում հաստատված պարթև Արշակունիների վարչական գործունեության մասին, քանի որ Պատմահոր հաղորդմամբ «Սիսակ» լեռ շինութեամբ զսահմանս բնակութեան իւրոյ և զաշխարհն կոչէ իւրով անուամբն Սիւնիք. այլ Պարսք յըստականգոյնս ևս Սիսական կոչեմ¹⁰⁹: Հասկանալի է, որ աշխարհը Սիսական էին կոչել իրանախոս Ար-

¹⁰⁶ Զի բացառվում, որ սկզբում կատարվել էր «ի» և «տ» հնչյունների փոխադարձությունը և նոր ապա «Ուվ»-ի վերածումը «Ու»-ի:

¹⁰⁷ Claudii Ptolemai Geographia, V, 12, 4.

¹⁰⁸ Նույն տեղում, էջ 938, ծան. 4:

¹⁰⁹ Մոզես Խորենացի, էջ 41:

շակունիները, որն ավելի ուշ խորենացու ժամանակներում օգտագործում էին նաև պարսիկները:

Σιβακηγι-ի Σιτακηγι սրբազրույթյունը հասկանալի է դարձնում ուսումնասիրողների Σαχαπηγι-ի Σαχασγι ընթերցելը, որովհետև Սիսական—Սյունիքը հյուսիսում Սևանա լեռնաշղթայով, որը Պտղոմեոսը կոչում է Պարյուադրես, իրոք սահմանակցում էր Սակասենե—Շակաշենին: Պտղոմեոսյան Մեծ Հայքի նկարագրության մեջ այն բացը, որ նկատվում էր Գուգարքի և Ուտիքի միջև ընկած շրջանում, լրացվում է և պարզ է դառնում, որ աշխարհագրական ներդաշնակ և հաջորդական նկարագրության դեպքում Գուգարքից հետո պետք է հիշատակված լիներ Սակասենե—Շակաշենը:

Հետագործ հայացք նետելով կատարված քննության արդյունքներին, մենք տեսնում ենք, որ Մեծ Հայքի հյուսիս—արևելյան տարածքաշրջանում, չնայած պետության ըստ աշխարհների վարչական բաժանման ձևավորմանը, վարչաքաղաքական փոփոխություններ ըստ էության չեն կատարվել: Ինչպես Ստրաբոնի ժամանակներում, այնպես էլ Պտղոմեոսի օրոք Արցախը հյուսիսում սահմանակցում էր Սակասենե—Շակաշենին, արևելքում՝ Արաքսենի դաշտ—Ուտիքին, հարավում՝ Կասպիանե—Կասպքին, որը II դարում հայտնի է Կոլթենե աղավաղված գրությամբ, և արևմուտքում՝ Կոմիսենե—Սիսականե—Սյունիքին: Հիշյալ աշխարհներից Սակասենեն, ինչպես տեսանք, Տրդատ I-ի վարչական վերակառուցումների ժամանակ ստանում է Գարդմանացիք անունը, սակայն Պտղոմեոսը ավանդույթի ուժով օգտագործում է առավել հին Շակաշեն կամ Սակասենե անունը: Նույն ձևով անվանափոխվում է նաև Արցախը, որն ստանում է իշխող ընտանիքից Մավդեք անունը:

Արցախ—Մավդեք աշխարհի և նրան եզերող վարչական միավորների սահմանագիծը, չհաշված որոշ բացառությունները, անցել է նույն գծով, ինչ հավաստում է «Աշխարհացոյցը»: Համեմայնդեպս, մենք բոլոր հիմքերն ունենք հայտարարելու, որ հյուսիսում Մավդեք—Արցախի սահմանը չի համընկել աշխարհացոյցյան Արցախ աշխարհի սահմանագծին: IV դարում, երբ Արշակ II թագավորի դեմ ապստամբեցին մի շարք նախարարություններ և երկրամասեր, Փավստոս Բուզանդի վկայությամբ Կողթ գավառը, որն ըստ «Աշխարհացոյցի» Արցախ աշխարհի գավառներից էր, չի մտել Մավդեք—Արցախի մեջ: Պատմիչը իրարից հետակ առանձնացնում է Արցախի հպատակեցումը և Աղվանից թագավորների կողմից ռազմակալված Ուտի, Շակաշեն, Գարդմանաձոր, Կողթ և շրջակա գավառների ազատագրումը¹¹⁰, Ամենայն հավանականությամբ, Արցախի Մյուս Հարանդ գավառը նույնպես չի մտել Մավդեք—Արցախի մեջ և վերաբերել է Սյունիք կամ Սիսական աշխարհին: Հետագա վարչական փոփոխությունների արդյունք պիտի համարել Մյուս Հարանդ գավառի հանդես գալը, որը պիտի ծնունդ առներ միասնական Հարանդ գավառի տրոհման հետևանքով: Սակայն այս հարցերը արդեն առնչվում են աշխարհացոյցյան Արցախ աշխարհի ձևավորման խնդիրներին, որոնք քննության կառնենք հոգվածի երկրորդ մասում:

110 Փավստոս Բուզանդ, էջ 210. «Հարկանէր զերկիրն Արձախայ մեծաւ պատերազմաւ: Նույն էլում. «Առնէր (Մուշեղ Մամիկոնյան սպարապետը—Հ. Բ.) պատերազմ ընդ երկիրն Աղուանից. հարկանէր զնոսա ի հարուստ անհնարինս: Եւ թափէր ի նոցանէ բաղում գաւառս, զոր հատեալ էր նոցա ի նոցանէն. զՈւտի, զՇակաշէն և զձորն Գարդմանայ, զԿողթ և այլ որ շուրջն էին զնվաւ սահմանք գաւառք: Եւ զԿուր գետ՝ որպէս և յառաջն լեալ էր, ընդ երկիրն Աղուանից և ընդ երկիրն Իւրեանց սահման արարեալ կացուցանէին...»:

К ВОПРОСУ О ТЕРРИТОРИИ АРЦАХА, ВОСТОЧНЫХ КРАЕВ АРМЕНИИ И КАРАБАХА

Доктор ист. наук Б. А. АРУТЮНЯН

Резюме

Арцах и Утик, которые в истории Армении часто выступают под общим наименованием Восточные края Армении, а в последние века — под названием Карабах, сыграли важную роль в истории армянского народа. В статье рассматривается территориальное содержание вышеупомянутых административно-географических наименований с древнейших времен до середины III века н. э., и в связи с этим — многие историко-географические вопросы восточных и северо-восточных провинций Царства Великой Армении. На богатой источниковой основе доказывалось, что армянские племена населяли названные области или ашхары еще до возникновения Ванского (Урарту) царства. В I в. армянский царь Тиридат I на территории Восточных Краев создал три ашхара: Гардманацк (=Гардман) или Сакасене (=Шакашен), Цавдеацик (=Цавдек) или Арцах и Утеацик (=Отене) или Утик, нашедших отражение в «Географии» Клавдия Птолемея и «Истории Армении» Мовсеса Хоренаци. В итоге сопоставительного анализа обосновывается, что в первоначальном тексте Мовсеса Хоренаци говорилось о трех стратегиях или ашхарах (Гардманацк, Цавдеацик и Утеацик), которые были учреждены против галгарейцев, вторгшихся в Закавказье и утвердившихся в Кавказской Албании под натиском аланских племен. Аргументированно показывается, что наименование области Утик происходит от армянского слова «овит» (=долина, поле), и ничего общего не имеет ни с удирами, и ни с утиями. Доказывается, что Фазенитида «Географии» Страбона есть Мардпетакан или Бакеан (=Бахосеан), Комисене (=Ковнисене) или Совнисене (=Сюник), Сибаксене «География» Птолемея — Сисакан (=Сюник) и т. д. Изучение проблемы доводится до середины III в., отраженного в «Ашхарауцце» («Армянской географии»), данные которого рассматриваются во второй части работы.

ON THE QUESTION OF THE TERRITORY OF ARTSAKH, EASTERN REGIONS OF ARMENIA AND KARABAGH

Dr. B. H. HAROUTUNIAN

Summary

Artsakh and Utik, historical provinces of Great Armenia generally known in history as the Eastern Regions of Armenia, and as Karabagh in the last centuries, have played an important role in the history of the Armenian people. The territorial contents of the above mentioned administrative-geographical denominations in the Eastern regions of Armenia have been discussed in the article from the ancient times till the middle of the III century A. D. In connection with territorial problems, many historic-geographical questions of the Eastern and North-Eastern provinces of the Kingdom of Great Armenia are treated by the author. Based on the rich historical materials, it is proved that dominion tribes long before the existence of the Kingdom of Van (Urartu) have inhabited these provinces or ashkars. In the I century A. D. the Armenian king Tiridates I established three provinces: Gardmanatsik (Gardman) or Saksasena (Shakashen), Tsardeatsik (Tsardck) or Artsakh and Uteatsik (Otena) or Utik in the Eastern regions of Armenia. These provinces are reflected in the "Geography" by Claudius Ptolemy and in the "History of Armenia" by Movses Khorenatsi. Comparative analyses proved that in the original text of Movses Khorenatsi are mentioned

the three provinces or ashkhars (Gardmanatsik, Tsavdra'sik and Uteatsik). These provinces were formed to protect the country from the invasion of the tribes of Gargars which had penetrated into Transcaucasia under the pressure of the Alan tribes. It is argued that the name „Uitk“ originates from the Armenian word „հովիտ—hovit“ or „ովիտ—O.it“ (=valley, field), and this name has nothing in common with the names of the tribes of („Udins“ or „Ouitis“). It is proved that the strategy of Phauntida in the „Geography“ by Strabo is the region of Mardpetakan (=Eastern Vaspurakan) or Bakean (=Bakosean), and the strategy of Komisena (=Kovmisena or Sovnisena) is the province of Siounik, the strategy Sibacena in the „Geography“ by Ptolemy is the province of Sisakan (Siounik), etc. The investigation of the problem is carried out till the middle of the III century, reflected in „Ashkharhatsoutis“ (Armenian Geography). The data of this work are studied in the second part of the present article.